

ВИВЧЕННЯ ЯРМАРКУВАННЯ ЯК ЯВИЩА ТРАДИЦІЙНОЇ КУЛЬТУРИ НАСЕЛЕННЯ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У статті висвітлюються здобутки досліджень, які стосуються проведення ярмарків у Подільській губернії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Ключові слова: Подільська губернія, етнографічне дослідження, традиційна культура, ярмарок, базар, торгівля, храмові свята, отпуст.

Проблемі торгівлі у Подільській губернії присвячена значна кількість літератури. Проте більшість дослідників розглядають торгівлю, і ярмарки зокрема, з точки зору розвитку економіки регіону. Постановка ж питання про ярмарки як явище традиційної культури населення Подільської губернії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. передбачає аналіз цієї літератури і джерел під дещо іншим етнологічним кутом зору, що дозволить розкрити місце і роль ярмарку в традиційній культурі подолян.

Розгортання фольклорно-етнографічних досліджень Поділля розпочалося з середини ХІХ ст. У 1862 році був створений Подільський губернський статистичний комітет з вивчення Подільської губернії¹. Серед них був відомий подільський краєзнавець кінця ХІХ – початку ХХ ст. В. Гульдман, який опублікував низку праць, серед яких монографія "Подільська губернія. Досвід географічно-статистичного опису" (Кам'янець-Подільський, 1889)². У цій праці автор, наводячи дані з етнічного складу населення, відзначає те, що торгівля є основним заняттям євреїв, які складають значну частку міського населення. Тут подається інформація щодо видів торгівлі, в тому числі і ярмаркової. Автор зауважує, що ярмарки в губернії, окрім Петропавлівського – в м. Ярмолинці та Троїцького – в м. Балта, досить незначні за своїми оборотами, і слугують місцевому населенню скоріше для задоволення сільськогосподарських потреб, ніж для торгово-промислових операцій. Цінним є матеріал про економічне значення вищезазначених двох ярмарків. Не залишається поза увагою загальний перелік усіх ярмарків у Подільській губернії, із вказаним терміном їх проходження та кількістю у відповідному повіті. Подаючи короткий статистичний опис міст та містечок кожного повіту, автор називає міста, в яких проводяться ярмарки, а також міста, в яких є лише відповідна кількість базарних днів і торгів на рік.

Губернським статистичним комітетом здійснювалась широка видавнича діяльність. З ним пов'язане видання щорічника "Огляд Подільської губернії", яке включало в себе огляд усіх сфер життя подільського населення, у тому числі і сфери торгівлі³. Це важливе джерело для вивчення найбільших центрів ярмаркової торгівлі. Також Губстаткомітет видав три випуски "Збірника відомостей про Подільську губернію" (1880, 1882, 1884 рр.), який є інформативним джерелом щодо руху ярмаркової торгівлі на двох найголовніших подільських ярмарках, а також щодо зосередження торгівлі у містах та містечках.

Соціально-економічної сфери Подільської губернії торкається і дослідник Й. Ролле. Його "Гігієнічні нариси Подільської губернії"⁴ містять широкі тематичні розвідки з етнографії, економіки, статистики, народної медицини. В них відображено й тему торгівлі подолян. Дослідник, зокрема, звертає увагу на негативний вплив торгівлі на здоров'я простих людей, оскільки ярмарки сприяли поширенню інфекційних хвороб, пияцтва. Наведене автором, на підтверд-

ження своїх думок, прислів'я "напився як на ярмарку", разом з тим свідчить проте, що й деякі негативні явища ярмаркування знайшли відображення в усній народній творчості. А це в свою чергу є свідченням того, що ярмарки, хоч і опосередковано, мали відношення до розвитку останньої.

До обстежень губернії другої половини XIX – початку XX ст. значним став внесок досліджень Подільського єпархіального історико-статистичного комітету, Кам'янець-Подільської духовної семінарії, на основі яких зароджувалися подільські етнографічні школи⁵. Священики, учителі та інші верстви подільської інтелігенції брали активну участь у діяльності Подільського єпархіального історико-статистичного комітету⁶. У своїй роботі комітет опирався на церковні та релігійні канони. Саме духовне відомство відіграло вирішальну роль у створенні Подільської історико-краєзнавчої наукової школи другої половини XIX – початку XX ст.⁷ Активними учасниками історико-краєзнавчої школи є вищезгадані В. Гульдман, Й. Ролле, а також М. Доорохольський, М. Яворовський, доробки яких торкаються теми проведення ярмарків.

Відомий етнограф, священик Н. Доорохольський у своїй статті⁸, яка носить релігійний характер, говорить про те, що релігійність нашого народу виражається в особливій пошані стосовно тих людей, які мають будь-яке відношення до релігії. До таких людей він відносить читців Псалтиря і акафістів на отпустах, храмових святах та ярмарках. Він описує їхній зовнішній вигляд, одяг, манеру читання.

У статті М. Яворовського "Базари в дні народних свят, особливо під час так званих "отпустів"⁹ висвітлюється тема торгів, базарів, ярмарків. В ній пояснюється причина стійкості традиції проведення торгів в релігійні свята, особливо під час "отпустів". Він дає пояснення слову торгівля, ототожнюючи його зі словом "торжество". М. Яворовський продовжує тему проведення отпустів при храмах Подолії та ярмарків, які встановлюються до церковного свята у ряді інших публікацій¹⁰. Він говорить про те, що на наших отпустах релігійні цілі проведення свята поєднуються з побутовими потребами народу. Висвітлюючи загальну картину проходження ярмарку, автор співставляє проходження богослужіння в католицькому храмі (Тиннянському костьолі) і огляд торгової ярмаркової картини на площі перед храмом. Переключення з релігійних сюжетів на народні побутові сцени дає можливість зрозуміти внутрішній глибокий зміст величезного святкового дійства. Автор змальовує і святкові народні розваги, що є важливою складовою ярмаркової торгівлі. Він подає детальний опис асортименту товару, що вивозиться на продаж, звертає увагу на розпланування ярмарку, змальовуючи розположення торгових рядів. Автор приходить до висновку, що отпусти являються невід'ємною часткою народного життя. Відвідування отпустів є народним звичаєм, що переходить з покоління в покоління. Він говорить про морально-релігійний та громадсько-побутовий характер католицьких отпустів, що є засобом впливу на населення і взагалі для піднесення релігійно-католицького духу.

Публікацію етнографічних досліджень Подільської губернії здійснювали різні періодичні видання: "Подольские епархиальные ведомости", "Православная Подолия", "Киевская старина", "Основа" та ін. На сторінках "Подільських єпархіальних відомостей" дозволялося публікувати матеріали лише релігійної тематики¹¹. Початкова мета Подільського єпархіального історико-статистичного комітету, завдяки прогресивним поглядам його представників духовної семінарії, етнографів була значно розширена. До завдання священиків щодо збирання відомостей церковно-історичного характеру, входила й подача такої інформації про населенні пункти, як час заснування, походження назви, історичні події, археологічні, археографічні та фольклорно-етнографічні пам'ятки, господарська діяльність, а також торгівля. В окремих публікаціях знаходимо опис і дослідження ярмарку як елементу народної культури¹². Цінний історичний матеріал містить стаття священика М. Захаревича¹³, зокрема, звичай проводити ярмарок в неділю і дні релігійних свят. Він висловлює думку, що ярмарки мають проводитись у буденні дні, так як неділю та дні святкові християни повинні присвячувати виключно Богові. Захаревич говорить про пагубний вплив ярмарку на християнську мораль, тому їх перенесення на будні принесло б велику користь християнству, яке зможе утвердити православний народ в релігійному відношенні на більш широких началах чистої моралі.

Видання релігійної тематики щодо проведення релігійних свят, "отпустів", ярмарків містять відомості про окрему категорію населення – лірників, що є носіями фольклору. Саме на

базарах та ярмарках, як правило, народ знайомився із співом кобзарів та лірників. Про них ми дізнаємося з етнографічних досліджень відомого подільського етнографа В. Боржковського¹⁴. Він у своїй праці подає повний матеріал, що стосується побуту, навчання лірників, їх список, проводить аналіз репертуару, у тому числі і ярмаркового. Зокрема автор відзначає, що пісні сатиричні і гумористичні лірники співали де-небудь на веселій оказії, а на "отпусті", на ярмарку вони співали духовні і морально-повчальні пісні. Також відрізняється привітання при звичайній зустрічі лірників від привітання при зустрічі на ярмарку. При звичайній зустрічі вони вітають один одного: "Кудень клевий, лебію!" – "Аби тобі кудень клевицій!", що рівнозначно: "День добрий! – Дай Боже здоров'я!". А зустрічаючись на "отпустах" чи на ярмарках, вони кажуть "День – добрі". Прийшовши на ярмарок, один лірник каже: "Позволь отче небесний, поклонитися усім святим і праздникам не минаюцїм". Далі він додає: "Щасти Боже на "собор" (отпуст) чи на ярмарок". Другий на це відповідає: "Спасібо, спасібо" і в свою чергу віддає йому: "День – добрі, брацці, моє, позволь, Отче небесний, поклонитися усім святим..." і так далі в тому ж порядку, як казав перший. Наведені автором статті відомості свідчать про роль ярмарків як трансляторів кращих зразків усної народної пісенної творчості, про їх роль у духовному та морально-етичному вихованні населення.

Значимою для дослідженнями Подільської губернії мала Комісія для опису губерній Київського навчального округу (1851 – 1864 рр.). Діяльність таких учених, як М. Метлинський, М. Максимович, О. Афанасьєв-Чужбинський та багатьох інших спрямовувала комісію на виконання істрико-краєзнавчої роботи. Створення етнографічного відділення, яке увійшло до складу Комісії, видання етнографічної програми, сприяли більш організованому фольклорно-етнографічному дослідженню. Спеціальна програма щодо етнографічного вивчення Київського округу була розроблена В. Дабіжою та А. Метлинським¹⁵. Поряд з такими розділами програми як житло, поселення, народний одяг тощо у ній велика увага приділяється розкриттю особливостей торгівлі у регіоні. Програма передбачала розгляд таких питань як народне поняття про торгівлю і купця, про збут товару оптом та вроздріб, про ярмарок; вплив народних понять на ціни різних товарів першої необхідності та предметів розкоші; шляхи, що сприяють збуту товару; способи доставки, візники, чумаки; рахунок, міра та знаки якості, що побутують в народі. Ґрунтовний аналіз матеріалів, зібраних комісією буде сприяти всебічному висвітленню теми про ярмаркування, як явище традиційної культури.

Провідною установою в дослідженнях регіонів України, зокрема Поділля, була Київська історична школа В.Антоновича¹⁶. Одним із послідовників цієї школи був О. Афанасьєв-Чужбинський¹⁷. Результатом його подорожі на Південь України стала ґрунтовна праця по опису ряду міст. Її цінність полягає у тому, що матеріал для книги зібраний на основі безпосереднього спостереження. Окремий розділ своєї праці О. Афанасьєв-Чужбинський присвячує опису Могилева-Подільського. Він говорить про нього, як про торговий пункт, що його центр зайнятий лавками та лавочниками, в яких торгують євреї. Автор вказує на особливі риси характеру єврейського населення Подільської губернії, яке займалося торгівлею, зазначаючи що воно поряд із спільними рисами для всіх євреїв Малоросії, має свої відмінні позитивні риси притаманні для євреїв Подільського регіону. Так, подільський єврей відзначається своєю добротою та людяністю. Важливою є інформація щодо шляхів доставки товару: завдяки розвитку дністровського судноплавства значно полегшилась переправа товару, так як сухопутний шлях не був самим легким шляхом його перевезення. Автор зазначає, що на ярмарку продають все закордонне. Описує також могилівський базар, а саме могилівських торговців, які слугують взірцем красномовності та базарного етикету, описує їх жестикуляцію та загалом колорит базарних сцен. Окремо Афанасьєв-Чужбинський характеризує вірмен, що проживають у Могилів-Подільському, він говорить про особливості проведення ними торгівлі на Поділлі. Неодноразово наголошує на міжнародному значенні ярмарків, на яких місцеве населення збуває товар, виготовлений ремісниками. Таким чином із праць Афанасьєва-Чужбинського можна почерпнути цікавий матеріал про особливості рис характеру представників різних народів, які мешкали на Поділлі, що зокрема яскраво проявилось при веденні ними торгівлі, про красномовність та базарний етикет представників народу тощо.

Базовою основою для етнографічного дослідження регіону стала статистично-етнографічна експедиція П. Чубинського¹⁸. Під час дослідження учасники експедиції звертали однако-

ву увагу на всі народності, що населяли край. Що стосується статистичних даних, то Чубинський вважав найбільш важливим предметом дослідження – тогочасне економічне становище селян. Його цікавив побут єврейського населення в регіоні. В останньому томі фундаментальної праці подається інформація про євреїв як частину населення, що контролює торгівлю у регіоні, вони є активними учасниками ярмарків. Зібраний матеріал експедиції та її результати сприяли створенню Південно-західного відділу Російського географічного товариства у Києві, діяльність якого була спрямована зокрема й на подальше етнографічне вивчення традиційної культури Поділля¹⁹. Результати досліджень зазначеної установи друкувалися у "Записках Південно-західного відділу Російського географічного товариства". Саме в "Записках" надрукована робота М. Білінського "Пісня про панщину"²⁰, яка присвячена особливому класу бідняків-сліпців – лірників. Тут говориться про місце їх перебування, а саме на ярмарках, де вони зворушують своїм співом слухачів. Цінним матеріалом у статті є ілюстрація пісні про панщину, записану з вуст співака у м. Браїлові Вінницького повіту, яку він виконував на ярмарку. Далі автор дає коротку характеристику цієї пісні, говорить про її походження та зміст.

В одній з праць З. Кузелі, активного члена Наукового товариства імені Т. Шевченка, згадуються "дівочі ярмарки", які відбувалися в 90-х рр. XIX ст. у деяких селах ямпільського округу²¹. Автором описаний звичай продажу молодих дівчат. Місцем його проведення виступала корчма, яка зазвичай розташовувалася поблизу ярмарку. Під час великого посту туди сходилися усі молоді парубки і дівчата. Дотримуючись усіх купецьких звичаїв, шинкар приступав до продажу. Хлопці перекупували по черзі усіх присутніх дівчат. Відданиця, яку купили, вважалася цілком приналежною до свого "пана", який і ставав часто її "справдішнім" чоловіком. З цього уривку видно, що на ярмарку (зокрема, біля корчми, що розміщувалася поблизу нього) відбувалися певні звичаї та традиції сільського населення.

Важливу роль в соціально-економічному розвитку Поділля відігравали земські установи, які почали діяти в 1904 році²². На земства покладалася низка обов'язків, одним із яких було чітке регулювання організації проведення базарів та ярмарків²³. Етнографічні рубрики журналу "Економічне життя Подолі", який видавало земство та архівні документи також мають важливе значення для вивчення матеріальної культури Поділля та ролі ярмарків у її розвитку.

Серед сучасних науковців також зустрічаються дослідження присвячені темі проведення ярмарків у Подільській губернії. Ю. Хоптяр²⁴ у статті "Розвиток ярмаркової торгівлі в Подільській губернії в другій половині XIX ст." зазначає те, що торгівельна сфера у другій половині XIX ст. зазнала відчутних змін. Причиною цього було ряд факторів, зокрема: інтенсивне зростання промисловості, будівництво залізниць та розвиток ринкових відносин в сільському господарстві. Всі ці фактори не могли не відобразитись і на функціонуванні ярмарків. Хоптяр подає класифікацію ярмарків за розрядами та категоріями, їх загальну чисельність на території Подільської губернії у 70 – 80-х рр. XIX ст., інтенсивність, тривалість та час проведення. З матеріалу, наведеного автором, також можна простежити місця проведення ярмарків відповідно до розподілу населених пунктів на міста, містечка та села. Значною є інформація про учасників, розваги та веселощі на подільських ярмарках.

Тему розвитку торгівлі у міських поселеннях продовжує розкривати А. Гуменюк²⁵. Він вказує на те, що у другій половині XIX ст. торгівельна діяльність Правобережної України зосереджувалася у містах, де основними центрами торгівлі були базари та ярмарки. Описуючи ярмаркову торгівлю Правобережної України у 60-х роках XIX ст., автор зазначає, що важливим осередком торгівлі у Подільській губернії був Святотроїцький великий оптовий ярмарок у Балті, на якому здійснювалася торгівля місцевими та привозними товарами. На відміну від нього, Петропавлівський ярмарок у Ярмолинцях цієї ж губернії мав місцевий характер. Таке ж значення мали і ярмарки у містечку Немирові. Автор статті приходиться до висновку, що міста виступають об'єднуючим фактором для навколишніх сіл у процесі становлення ринку в Україні.

О. Завальнюк присвячує свою статтю питанню визначення критеріїв щодо поділу поселень на міста, містечка та сільські населенні пункти. Поряд з цим він зазначає, що ярмарки були досить розвинутими саме на терені містечок. Так, "серед 32 населених пунктів Поділля, де вони проводилися, 10 були містами, 20 – містечками, 2 – сільськими населеними пунктами. Причому, у містах станом на 1895 р. відбувалось 66 ярмарків, в містечках – 115"²⁶.

Здійснений автором статті історіографічний аналіз джерел та літератури з питань розвитку торгівлі на Поділлі, засвідчує, що в них окрім загальних аспектів проблеми відображено також вплив ярмарків на розвиток духовної та матеріальної культури населення краю. Так, інформація про асортимент ярмаркової продукції, особливо ремісничої, вказує на те, що ярмарок був місцем її збуту і тим самим певним чином стимулював виробництво того чи іншого виду товару та розвиток кустарних промислів загалом, хоча цей аспект потребує більш глибоких досліджень.

Ярмарки сприяли соціалізації особистості, виступали потужним народно-педагогічним засобом. Вони були також могутнім засобом поширення усної народної творчості та мистецтва, звичаїв. Деякі явища, пов'язані з ярмаркуванням знайшли відображення в усній народній творчості, тобто мали хоч і опосередковане, відношення до розвитку виникнення їх окремих зразків. Все це дає підстави стверджувати про вагомий внесок подільських ярмарків у духовну культуру населення краю й українського народу загалом.

¹ Гульдман В.К. Подольская губерния: Опыт географический статистического описания. – Каменец-Подольск: Подольский губернский статистический комитет, 1889. – С. 1.

² Там само. – С. 179 – 388.

³ Справочник по истории дореволюционной России. Библиографический указатель. – М., 1978. – 639 ст.

⁴ Ролле И. Гигиенические очерки Подольской губернии // Труды подольского губернского статистического комитета. – Каменец-Подольск, 1869. – С. 1 – 64.

⁵ Там само. – С. 9 – 10.

⁶ Отчеты Подольского епархиального историко-статистического комитета. – Каменец-Подольск, 1890 – 1895; Сіцинський Ю. Історичний огляд діяльності Кам'янець-Подільського історико-археологічного товариства за п'ятдесятиліття // Кам'янець-Подільський міський державний архів. – Ф.333. – Оп.1. – Спр.33. – Арк.1.

⁷ Баженов Л.В. Основні наукові школи історико-краєзнавчого вивчення Поділля у ХІХ – ХХ ст. // Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження: наук. збірник. – Хмельницький, 1995. – С. 336.

⁸ Доорохольський Н. Чтець псалтыря и акафистов на отпустах, храмових праздниках и ярмарках // Подольские епархиальные ведомости (далі – ПЕВ). – 1903. – №26. – С. 898 – 902.

⁹ Яворовский Н. Базары в дни народных праздников, особенно во время так называемых "отпустов" // Православная Подолия. – 1912. – №46. – С. 1077 – 1079.

¹⁰ Яворовский Н. Католический отпуст и народная ярмарка в м.Тынной Ушицкого уезда Подольской губернии // ПЕВ. – 1884. – №39. – С. 827 – 838, №40. – 851 – 866, №41. – 873 – 886.

¹¹ Сецинский Е., Беднарковский С. Указатель "Подольских епархиальных ведомостей". – Каменец-Подольский, 1907. – С. 6.

¹² О действиях Историко-статистического Комитета, учрежденного при Подольской духовной семинарии для описания церквей и монастырей Подольской епархии // ПЕВ. – 1868. – №20. – С. 634.

¹³ Захаревич М. О торгах и ярмарках в воскресные и праздничные дни // ПЕВ. – 1864. – № 17. – С.606 – 608.

¹⁴ Боржковский В. Лирники // Киевская старина. – 1889. – Т.26. – С. 653 – 708.

¹⁵ Батирева І. М. Традиційна культура Поділля у дослідженнях другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: автореф. канд. істор. наук: 07.00.05 / Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – К., 2006. – С.10 – 11.

¹⁶ Там само. – С. 11.

¹⁷ Афанасьев-Чужбинский А.С. Поездка в Южную Россию. – СПб., 1863. – Ч. II. Очерки Днестра. – С. 211 – 264.

¹⁸ Чубинский П.П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной императорским русским географическим обществом. Юго-западный отдел. Материалы исследования собранные д.чл. П. П. Чубинским. – СПб., 1872. – Т.7. – С. 85 – 88.

¹⁹ Батирева І. М. Вказ. праця. – С. 11.

²⁰ Белинский Н. Песня про панщину // Записки Юго-западного отдела Императорского русского географического общества. – 1873. – Т.1. – С. 53 – 62.

²¹ Кузеля З. Ярмарки та дівчата: (Причинок до укр. етнології). – Львів, 1914. – С. 321 – 332.

²² Сесак І.В. Роль земських установ у соціально – економічному розвитку Поділля в 1904 – 1917 рр. // Проблеми економічної географії Поділля. Тези доповідей наукової конференції. – Кам'янець-Подільський, 1988. – С. 130.

²³ Правила затверджені Подільським Губернським Земським зібранням 17 грудня 1912 року / Доклад Управи № 494 // Державний архів Вінницької області. – Ф.Д. – 255. – Оп.1. – Од. зб.393. – Арк.2.

²⁴ Хоптяр Ю. Розвиток ярмаркової торгівлі в Подільській губернії у другій половині ХІХ ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету (далі –Наук. праці КПДПУ): Історичні науки. – Т.3(5). – Кам'янець-Подільський, 1999. – С. 171 – 176.

²⁵ Гуменюк А.О. Розвиток торгівлі у міських поселеннях Правобережної України (60-ті роки XIX ст.) // *Наук. праці КПДПУ. Історичні науки.* – Т.3(5). – Кам'янець-Подільський, 1999.

²⁶ Завальнюк О.М., Комарніцкий О.В. Подільські містечка в добу Української революції 1917 – 1920 рр. – К., 2005. – С. 35.

В статье анализируются труды ученых, которые освещали организацию ярмарков на территории Подольской губернии во второй половине XIX – в начале XX в.

Ключевые слова: *Подольская губерния, этнографическое исследование традиционная культура, ярмарки, базар, торговля, храмовые праздники, отпуск.*

The article displays the works of scientists, who concerned with the study of the tendering, market and fair on the territory of Podilskiy province at the end XIX – beginning XX century.

Key words: *Podil's'ka province, ethnographic research, traditional culture, fair market, trade, temple holidays.*